

DE NOVA SOCIETATE

Niekoľko poznámok k spoločenskej teórii Ericha Fromma

PETER STACH, poslucháč 4. roč. Katedry filozofie a dejín filozofie FFUK, Bratislava

Historický vývoj spoločnosti od malých tlúp lovcov a zberačov k niekoľkomiliónovému spoločenstvu založenému na výmene zahŕňa v sebe aj nevyhnutnú zmenu ekonomického a sociálneho správania. Trh, trhové hospodárstvo je zatiaľ posledným stupňom tohto vývoja, je existenčným rámcom neprimítivných spoločností na celom svete, pretože je doposiaľ jedinou známou inštitúciou, ktorá je schopná vytvoriť podmienky pre užšiu špecializáciu a uspokojiť potreby stále sa rozširujúcej populácie. Dokonca sa zdá, že miera slobody trhu v tej-ktorej krajine je v súčasnosti aj podmienkou jej prosperity a stability. Je prostredím, ktoré vyžaduje špecifické správanie sa individua, jeho orientáciu na vlastný zisk, na druhej strane mu však ponúka možnosť stať sa úspešným a dosiahnuť viacmenej neobmedzený materiálny blahobyť.

S nástupom trhu sa však objavili aj nové spoločenské javy, ktoré sa vo všeobecnosti hodnotia skôr ako negatívum a ktoré spôsobujú, že sa trh pre mnohých ľudí stal aj hrozbou. Je totiž „len“ súborom abstraktných pravidiel, ktorých úlohou je vytvoriť príležitosti, a nehovorí o konkrétnych predmetoch či osobách. Slobodný trh nedáva žiadnu záruku, nijaké istoty: ring, v ktorom každý bojuje sám za seba. Pre tieto nedostatky je mnoho ľudí po celom svete presvedčených, že je treba existujúci systém nahradiť novým a lepším, takpovediac „ľudskejším“, alebo prinajmenšom upraviť systém starý. Erich Fromm vo svojej knihe *Mít alebo byť* [1] hovorí o „humanistickom proteste“, týchto kritikov trhu nazýva radikálnymi humanistami a považuje sa za jedného z nich. Tvrdí, že neobmedzené uspokojovanie túžob nevedie k blahu či šťastiu človeka, že namiesto získania väčšej slobody sa človek stáva kolieskom byrokratického stroja, zmanipulovaným vládou, priemyslom a masmédiami, ktoré sú pod kontrolou priemyslu. Ekonomický rast zostáva podľa neho obmedzený na bohaté národy a priepasť medzi bohatými a chudobnými sa neustále prehľbuje. Naviac upozorňuje na všeobecne známu, no na ľahkú váhu branú skutočnosť, že technický pokrok (a bezohľadná snaha znižovať výrobné náklady) zapríčinil, že hrozí ekologická katastrofa a nebezpečenstvo nukleárnej vojny, ktoré môžu mať za následok nielen koniec civilizácie, ale aj všetkého života na Zemi vôbec.

Za príčiny až šokujúcej pasivity tvárou v tvár hroziacej katastrofe považuje Fromm v prvom rade predstieranú zaneprázdnenosť politikov, ktorá sa prejavuje usporadúvaním rozličných konferencií, seminárov a prijímaním rezolúcií, ktoré nemajú žiadny, alebo majú len nepatrný praktický dopad. Ďalej je to sebecké splodené systémom, ktoré

spôsobuje, že politici hodnotia vyššie úspech než spoločenskú zodpovednosť, a drastickosť požadovaných zmien – človek uprednostňuje budúcu katastrofu pred dnešnou obeťou. Ako poslednú príčinu uvádza Fromm rozšírený názor, že k jestvujúcemu systému nejestvuje alternatíva. Na tento jeho názor nadväzuje aj jeho teória dvoch modov existencie: MAŤ a BYŤ.

„Vlastnění a bytí jsou dva základní způsoby prožívání, respektive síly, které určují rozdíly mezi charaktery jednotlivců i mezi různými typy společenského charakteru“ ([1], 20). „Společenský charakter“ definuje Fromm ako zmes individuálnej psychickej sféry a ekonomickej štruktúry. Podľa neho charakterová štruktúra priemerného jedinca a spoločensko-ekonomická štruktúra spoločnosti, ktorej je členom, navzájom súvisia: „Společensko-ekonomická struktura uzpůsobuje společenský charakter svých členů, aby si *přáli* dělat to, co *dělat mají*“ ([1], 104). Spoločenské modely, ktoré v súčasnosti jestvujú alebo v nedávnej minulosti jestvovali, korporatívny kapitalizmus, sociálnodemokratický alebo sovietsky socializmus či technokratický „fašizmus s ľudskou tvárou“, sú podľa Fromma určené modom vlastníenia a z toho pramenia ich problémy. Získavanie, vlastníenie a vytváranie zisku sú nedotknuteľnými právami, dokonca sociálnymi normami priemyselnej spoločnosti. Piliermi jej existencie sú súkromné vlastníctvo, zisk a moc, píše Fromm. Tézu o tom, že vlastníctvo zaväzuje, však Fromm popiera: „Jaké jsou prameny vlastnictví, na tom nezáleží; ani na tom, zda je na majetku nějaký závazek vlastníků“ ([1], 58). Rozoznáva ešte ďalšie štyri druhy vlastníctva: samostatne vytvorené, ktoré je výlučne výsledkom vlastnej práce, obmedzené, ktoré je obmedzené záväzkom pomáhať spoločníkom, funkčné alebo osobné, ktoré tvoria pracovné nástroje alebo užité predmety, spoločné, o ktoré sa delí skupina v duchu spoločnej záruky (kibuc), a existenčné – ľudská existencia vyžaduje, aby sme to, čo máme, udržali, starali sa o to a veci užívali tak, aby vydržali (telo, potrava, bývanie, oblečenie, atď.). Pri tejto typologizácii však intuícia našepkáva, že samostatne vytvorené, obmedzené a osobné vlastníctvo sú skôr druhmi súkromného vlastníctva, a nie jeho alternatívami.

Čo požaduje „humanistický protest“? Odpoveď na túto otázku artikuluje Fromm v šiestich bodoch:

1. produkcia musí slúžiť potrebám ľudí, a nie požiadavkám ekonomického systému;
2. je potrebný nový vzťah medzi človekom a prírodou, ktorý by bol založený na kooperácii, a nie na vykorisťovaní;
3. nahradenie vzájomného nepriateľstva solidaritou;
4. cieľom spoločenského usporiadania by sa mala stať prevencia utrpenia a to, čo prospieva človeku;
5. maximum konzumácie nahradiť rozumnou konzumáciou, ktorá podporuje zdravie ľudí, a
6. jedinec by sa mal stať aktívnym, a nie pasívnym účastníkom spoločenského života.

Bolo by nosením dreva do lesa rozoberať obsah bodov 2. až 5., naplnenie ich obsahu je len žateľné. Inak je to už s bodom 1. Problém s ním brilantne vystihuje jeden z klasikov liberalizmu, Friedrich von Hayek: „Je však nedorozumením, když se naznačuje, že ekonomové si přejí, aby všechno sloužilo ekonomickým cílům. Žádné konečné cíle nejsou ekonomické a takzvané ekonomické cíle, které sledujeme, jsou nanejvýš sprostředkující cíle, jež nám říkají, jak jiným lidem posloužit k dosažení cílů, které jsou vposledku ne-ekonomické“ ([2], 141).

Pri tvorbe novej, alternatívnej spoločnosti a la Fromm by bolo potrebné vyriešiť viacero závažných problémov. Bolo by sa treba vzdať neobmedzeného rastu v prospech rastu výberového, aby sa tak znížilo riziko ekonomickej katastrofy. Vedecký pokrok by sa mal podporovať tak, aby sa eliminovali možnosti takých aplikácií jeho výsledkov, ktoré by boli pre ľudstvo nebezpečné. Za najťažšie (ak nie neriešiteľné) problémy však treba považovať nasledovné dva: „... hospodářské rámcové plánování by mělo být spojeno s vysokým stupněm decentralizace a mělo by se vzdát tzv. >svobodného trhu<, který se stal z velké části fikcí“; a „... člověku by měla být poskytnuta základní jistota, aby nebyl závislý na byrokracii, má-li se uživit“ ([1], 134-135). Vysoký stupeň decentralizácie sa dá len veľmi ťažko zosúladiť s požiadavkou štátom garantovanej „základnej istoty“, umožňujúcej nezávislosť individuálneho člena spoločnosti od byrokracie, a s rovnako štátom stanovenými normami „zdravé výživy a spotreby“ podľa vzoru Americkej správy pre potraviny a lieky, ktorá je formulovaná v ďalšom texte – tieto požiadavky totiž súčasne znamenajú, že ich plnenie, resp. neplnenie bude štát kontrolovať, a na to má jediný prostriedok – byrokráciu. Možno dokonca povedať, že vo všeobecnosti platí vzorec: čím viac kontroly, tým viac byrokracie. Fromm sa domnieva, že tak, ako je možné určovať škodlivosť potravín a liekov, je tiež možné „... prozkoumat hodnotu ostatního zboží a služeb za pomoci zborů psychologů, antropologů, sociologů, filosofů, teologů a zástupců společensky významných skupin a spotřebitelských organizací. ... Zdravá spotřeba je možná jen za předpokladu, že pevně udržíme na uzdě práva akcionářů a vedení koncernů rozhodovat o výrobě výlučně z hlediska zisku a rozpínavosti“ ([1], 136-137). Tieto zbory „odborníkov na všetko“ však bude treba nejako zaplatiť a ťažko si predstaviť, že by to bol ochotný urobiť spotrebiteľ: zaplatí ich teda štát. To by v neposlednom rade znamenalo, že ak sa majú uživiť, nevyhnutne na byrokrácii závisieť budú. K tomu, aby sa včlenili do byrokratických štruktúr štátu, bude chýbať už len krôčik...

Nová spoločnosť by mala fungovať na princípe tzv. účasníckej demokracie: inštitúciu dolnej snemovne parlamentu by nahradily celospoločenské diskusie a následné hlasovanie o ich závere, prebiehajúce na podklade informácií, ktoré by dodala ďalšia novovytvorená inštitúcia akýchsi poradných skupín: „... bylo by žádoucí, aby se vytvořilo na státisíce sobě blízkých skupin, které by se ustavily jako stálá poradní a rozhodovací společenství (každé asi o 500 členech) se zřetelem k základním problémům v oblastech ekonomiky, zahraniční politiky, zdravotnictví a výcho-

vy ...“ ([1], 140-141). Autor však nepokladá za potrebné dodať, že tieto „stále poradné a rozhodovacie spoločenstvá“ v navrhovanom počte by niekoľkokrát znásobili objem byrokratických štruktúr.

Fromm ďalej navrhuje vytvorenie Najvyššej kultúrnej rady s poradnou funkciou pre potreby vlády, politikov a občanov „ve všetkých závažných otázkach, týkajúcich sa vied“. Túto kultúrnu radu by mali tvoriť predstavitelia intelektuálnej a umeleckej elity krajiny, „jejichž celková vyzrálosť by bola naprosto nepochybná“. Medzi ich úlohy by patril výber ľudí zodpovedných za šírenie informácií, ako aj menovanie kontrolného výboru dohliadajúceho na to, aby bolo vedecké bádanie oddelené od aplikácie výsledkov v priemysle a obrane. Pri hlbšom zamyslení sa nad týmito nepochybne skvelými myšlienkami je ťažké ubrániť sa dojmu istej rozpačitosti, ktorý je vyvolaný vágnosťou a neurčitou vyššie citovaných predstáv.

Hroziacu celosvetovú katastrofu však podľa Fromma nemožno riešiť len inter-nými opatreniami vo vnútri pokrokových priemyselných štátov. Je nevyhnutné zvládnuť hlad a choroby, a to (za pomoci priemyselných národov) predovšetkým v menej rozvinutých krajinách. „Metody takové pomoci musí byť prosty všetkých zájmov na zisku a na politických dobrodružstvách ze strany bohatých zemí“, pričom však „samozrejme záleží na ekonomických odborníkoch, aby určili *nejefektívnejšie metody pomoci*“ ([1], 145-146; kurzíva autor). Drastické zvýšenie cien ropy krajín OPEC v roku 1973 považuje Fromm za počiatok a symbol požiadavky koloniálnych národov „... skoncovat s tímto systémom, který je nutí levně prodávat suroviny a drazě nakupovat průmyslové výrobky“ ([1], 145). Vysvetlenie, že išlo skôr o reakciu arabského sveta na americkú pomocou podmienené víťazstvo Izraela nad Sýriou a Egyptom (6. október 1973), ktorá najviac postihla práve chudobné krajiny tretieho sveta s ročným zárobkom jednotlivca okolo 100 dolárov (počet Afričanov a Áziatov, ktorí zomreli v dekáde po roku 1973 následkom arabskej ropnej politiky, sa ráta na desiatky miliónov) a v priemyselne rozvinutých krajinách spôsobila prudký pokles výroby a nezamestnanosť, akú svet nepoznal od tridsiatych rokov ([3], 649-650), je, zdá sa, príliš prozaické na to, aby ho Fromm bral vôbec do úvahy. Taktiež je veľmi ťažké predstaviť si takú efektívnu ekonomickú metódu, ktorá by sa neza-kladala na snahe dosiahnuť zisk, ako to požaduje Fromm.

Namiesto záveru nech opäť prehovorí klasik. Už dlhšie ma nahlodávali pochybnosti o analýzach existujúcej spoločnosti a z nich rezultujúcich návrhov na jej zlepšenie, resp. na vytvorenie spoločnosti novej, ktoré predkladá vo svojej knihe Erich Fromm. Práve nasledovné vety (a rovnako mnohé ďalšie, pre ktoré však v tomto krátkom pojednaní niet miesta) mi však pomohli nájsť a aspoň čiastočne pochopiť príčiny mnohých týchto pochybností:

„V súčasnej dobe je však stále viac obyvateľ západného sveta, ktorí vyrústajú ako členové veľkých organizácií a taktiež ako tí, ktorí sú cizí ona pravidlá trhu, ktorá umožnila veľkou otvorenou spoločnosť. Pre nich je tržní hospodárstvi veľkou mierou nepochopiteľné; nikdy nepraktikovali pravidla, na nichž trh spočíva, a jeho

výsledky se jim zdají iracionální a nemorální. ... Jejich požadavek spravedlivého rozdělování, při němž se musí použít organizovaná síla, aby přidělila každému to, co si zaslouží, je tudíž vyložené *atavismem* spočívajícím na primitivních emocích. A právě na tyto široce panující pocity se obracejí proroci, morální filozofové a konstruktivisté svým plánem na uvědomělé vytvoření nového typu společnosti“ ([2], 139).

LITERATÚRA

- [1] FROMM, E.: Mít nebo být? Praha, Naše vojsko 1992.
- [2] HAYEK, F. A.: Právo, zákonodárství a svoboda, Sv. 3. Praha, Academia 1991.
- [3] JOHNSON, P.: Dějiny 20. století. Praha, Rozmluvy 1991.

Peter Stach

Katedra filozofie a dejín filozofie FF UK

Šafárikovo nám. č. 6

818 06 Bratislava

SR